

מערות קבורה משלהי ימי הבית השני ומהתקופה הביזנטית על המדרון המערבי של הר הזיתים, ירושלים

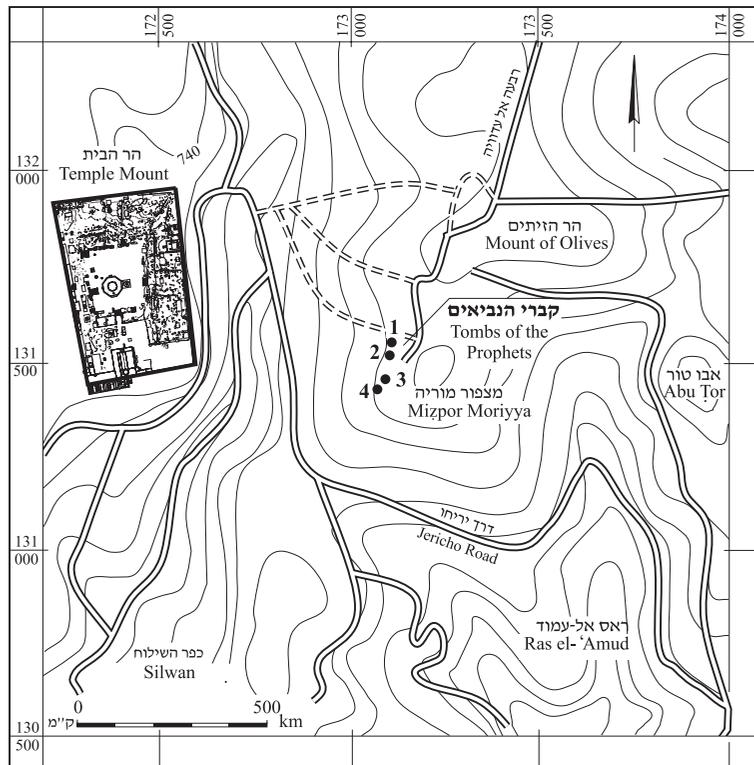
עמית ראם, זוכייר עדווי וטל אילן

שלהי ימי הבית השני

מערה מס' 3

המערה חצובה, ולה כוכים ומקמרים (תוכנית 1); היא נפגעה קשה בזמן בניית המצפור. מן המערה נותרו הדופן המזרחית וחלקים מהדפנות הצפונית והדרומית. היא כללה חדר קבורה רבוע (4.5 מ' רוחב, אורך לא ידוע) עם כוכים. בדופן הדרומית נותרו שרידי כוך אחד (D), שלא ניתן היה לשחזר את מתארו ואופיו, ובדופן המזרחית — שלושה כוכים (C–A) שתקרתם קמורה (מידות ממוצעות 0.8 × 2.2 מ', גובה 1 מ'). הכוך הצפוני (A) הוא

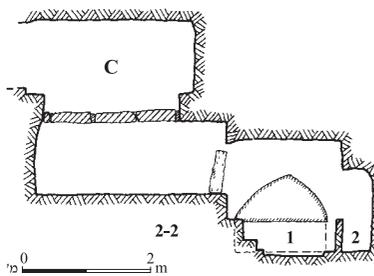
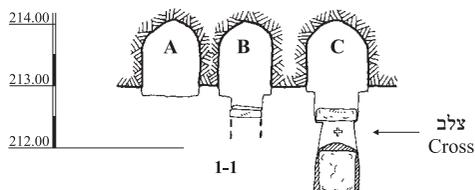
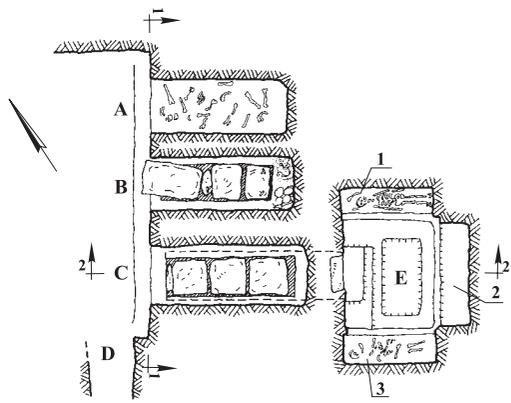
סמוך למצפור מוריה (תצפית הר הזיתים) ולקברי הנביאים (מערה מס' 1) שעל המדרון המערבי של הר הזיתים, נפגעו שלוש מערות קבורה (מס' 2–4; נ"צ כללי רי"ח 22310/63142, רי"י 17310/13142; בעקבות הפגיעה תועדו המערות במהלך חודש מרס 1999.² המערות הן חלק מהנקרופוליס המזרחי של ירושלים מימי הבית השני ומהתקופה הביזנטית; מערות מס' 3 ו-4 הותקנו ושימשו בשלהי ימי הבית השני, וחזרו וקברו בהן בתקופה הביזנטית. לעומת זאת, מערה מס' 2 נחצבה ושימשה רק בתקופה הביזנטית. המערות יתוארו מהקדומה למאוחרת.

איור 1. מפת איתור של המערות על המדרון המערבי של הר הזיתים.

איור 2. מסמרים מכוך B במערה מס' 3.

תוכנית 1. מערה מס' 3: תוכנית וחתיכים.

איור 3. כוך C במערה מס' 3 מקורה בלוחות כיסוי באתרם, מבט למזרח.

חתך 1-1). שתי מדרגות חצובות הובילו מן הפתח שבשוקת אל חדר קטן רבוע (1.5 × 1.7 מ', גובה 1.7 מ'); חציבת המדרגה התחתונה לא נשלמה. במרכז חדר E הובחנה חציבה מלבנית רדודה, אולי תחילתו של בור עמידה. בדופנות החדר הותקנו שלושה מקמרים צרים (מס' 1-3; איור 5), שבכל

מהסוג השכיח עם קרקעית בגובה האצטבה, שעליה נמצאו עצמות אדם. ברצפת הכוך האמצעי (B) הותקנה שוקת קבורה שנחתמה באבני סגירה מלבניות; בשוקת נמצא רסק של עצמות אדם, שלא נבדק. על אבני הסגירה ובפינות הכוך נמצאו כמה אבני שדה, שהונחו במכוון בפינות הכוך, וכן עשרה מסמרים וחיבורי ברזל (איור 2) — חלקם עם חתך בצורת האות ר — לחיבור דופנות ארון הקבורה, ושרידי עץ, המעידים על קבורה בארון עץ.

ברצפת הכוך הדרומי (C) נחצבה שוקת מורחבת שכוסתה בלוחות סגירה רבועים (איור 3); בשוליה העליונים הותקנה מגרעת לקליטת הלוחות. מאוחר יותר הורחבה השוקת והועמקה כדי לשמש מעבר (0.7 מ' רוחב, 1.1 מ' גובה) לחדר מקמרים E. המעבר נחשף בדופן המזרחית, הצרה של השוקת לאחר הסרת הלוחות. הפתח לחדר E חצוב וקמור (0.5 מ' רוחב, 0.7 מ' גובה), והיה חתום באבן סגירה רבועה (איור 4). מעליו נחקק צלב שווה-זרועות (תוכנית 1:

איור 5. המקמר הדרומי (3) בחדר קבורה E במערה מס' 3.

מהם אף הורחב לשמש חדר מקמרים. שימוש משני במערות קבורה קדומות בתקופה הביזנטית מוכר במערות נוספות סביב ירושלים (אבני תשנ"ז: 75–77), בהן המערות שבחלקת הפרנציסקנים בהר הזיתים (Bagatti and Milik 1958:1–44). לעומת זאת, מעטות הן העדויות לקבורה בארונות עץ באזור ירושלים, כנראה עקב תנאי הלחות הגבוהים, אשר מונעים את השתמרותם. ממצאי העץ והמסמרים בכוכך B מצטרפים למכלולים של חקל דמא (Avni and Greenhut 1996:36), רחוב צלאח א-דין (Prag 1994:249–250) וימק"א (Iliffe 1935). יש להניח אפוא, שהשימוש בארונות עץ היה שכיח יותר מארונות אבן בנוהגי הקבורה הביזנטיים.

מערה מס' 4

מערת כוכים ומקמרים (תוכנית 2), חצובה ובנויה בחלקה, הכוללת שלושה חללים מחוברים ביניהם (C–A). תקרת חדר A נפרצה בעת העבודות, ודרכה אף נכנסו המחברים. למערה שני פתחים: האחד בדופן הדרומית-מערבית של חדר B והשני בדופן הדרומית-מזרחית של חדר A; אפשר ששני הפתחים נפתחו לחצר משותפת או לחללים אחרים של המערה שלא נחשפו.

לחדר A מתאר מרובע (3.6×2.8 מ') ודופנו הצפונית נמצאה מכוסה בשפכים. בדפנות הדרומית-מערבית והצפונית-מזרחית של החדר נחצבו שתי אצטבות: הצפונית-מערבית רחבה (0.9 מ' רוחב) והדרומית-מזרחית צרה (0.4 מ' רוחב). על האצטבה הצפונית-מערבית נמצאו פכית ופך (איור 1: 19, 2). בתחתית האצטבה נחצבו שלושה כוכים; הצפוני, מס' 1, קצר (0.5 מ' רוחב, 0.6 מ' אורך, 0.45 מ'

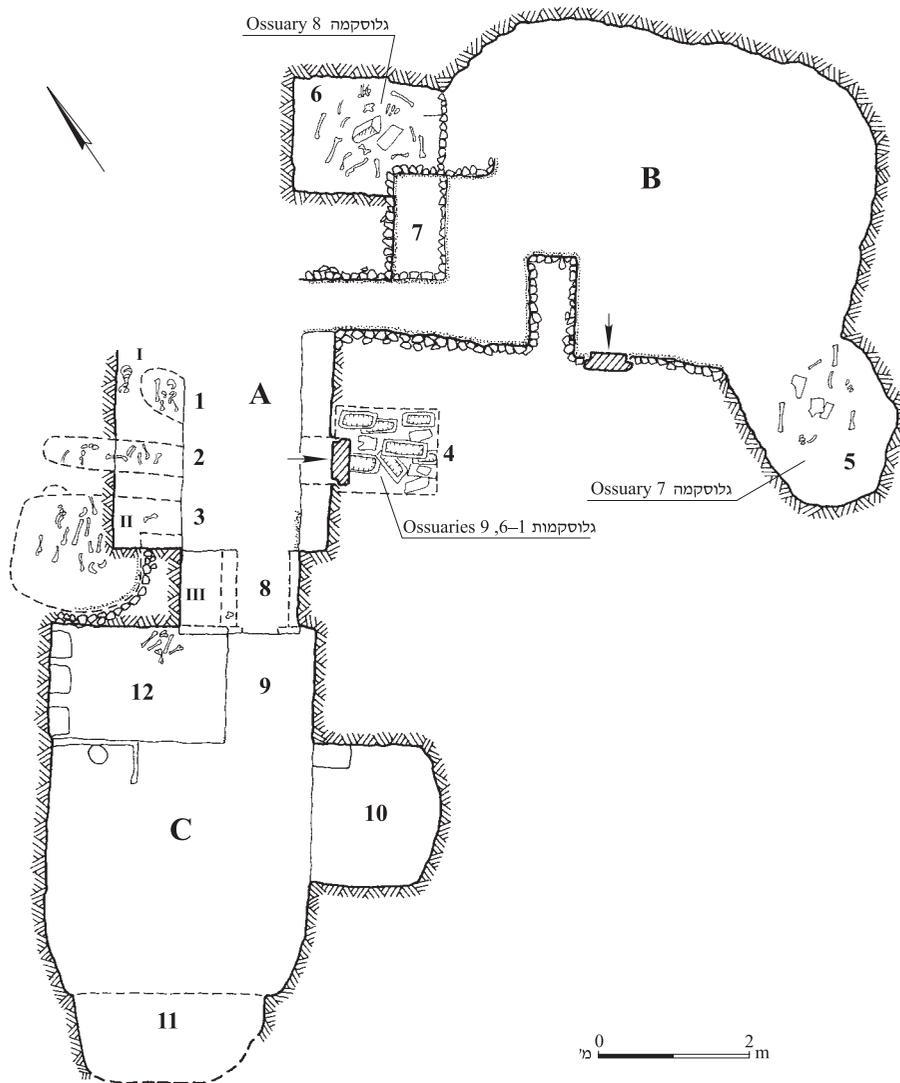

איור 4. כוכך C במערה מס' 3 לאחר הסרת לוחות הכיטוי, מבט לדרום-מזרח. אבן הגולל החוסמת את הכניסה, באתרה.

אחד מהם שוקת אחת (מידות ממוצעות 1.5×0.5 מ', עומק 0.5 מ'). בשוקת הצפונית (1) נמצא שלד אדם בארטיקולציה, במצב פרקדן, ידיו לצדי גופו וראשו כלפי מערב. בשוקת הדרומית (3) נותרו עצמות אדם מעטות, כיפת גולגולת ורסק עצמות. השוקת המזרחית (2) נמצאה ריקה.

חדר E הוא תוספת חדשה למערת הקבורה, אך התקנתו כנראה לא הושלמה, כעדות המדרגה התחתונה הבלתי גמורה, החציבה הרדודה של בור העמידה והשוקת המזרחית שנמצאה ריקה. העצמות בשקתות האחרות שייכות אולי לראשוני הנקברים בחדר זה.

למערה מאפיינים דומים לאלה של מערת הצלבים' (להלן, מערה מס' 2) — שקתות, מקמרים ועיטור צלבים, ולכן יש לתארך את השלב המאוחר שלה לתקופה הביזנטית. נראה כי ראשיתה כמערת כוכים בימי הבית השני, ומשלב זה שרדו ממנה כוכך A בצורתו המקורית (ואולי גם כוכך D) וכוכים B ו-C, שקרקעיתם שונתה. במורדות המערביים של הר הזיתים נתגלו עד כה עשרות מערות קבורה מימי הבית השני (קלונר תש"ם: 27, 29), השייכות לשדה הקבורה המזרחי של ירושלים בתקופה זו ואילו יש לשייך גם את המערה הזו. בתקופה הביזנטית נחצבו, כאמור, לתוך הכוכים משכבי קבורה, ואחד

תוכנית 2. מערה מס' 4.

באבן פקק רבועה (0.6 מ' אורך צלע). ברום האצטבה, מתחת למפלס הכניסה ומפלס שלחה של האצטבה, נקבע פתח נוסף (0.7 מ' רוחב), נמוך, אשר הוביל לחדר איסוף גלוסקמות (מס' 4); חדר זה רבוע במתאר (1.5 מ' אורך צלע) ואוחסנו בו שבע גלוסקמות (מס' 1-6, 9; איור 6), מוערמות זו על זו. מבין תשע הגלוסקמות שנמצאו במערה, שמונה הכילו עצמות שמצב השתמרותן רע, אך אפשר היה להפיק מהן נתונים אנתרופולוגיים (הנתונים האוסטיאולוגיים מובאים בטבלה 2, להלן); בגלוסקמה מס' 6 נמצא רסק עצמות שאי אפשר היה לזהותו.

מסדרון צר ונמוך חיבר את פינתו הצפונית-מזרחית של חדר A עם חלל B. כניסה בנויה בזווית ישרה

גובה, ונחצב בנטייה צפונה. נמצאו בו מעט עצמות אדם, אך ייתכן שמלאכת חציבתו לא נשלמה והוא שימש לליקוט. כוך מס' 2 מוארך (0.5 מ' רוחב, 1.85 מ' אורך, 0.6 מ' גובה), וגם בו נמצאו עצמות אדם. כוך מס' 3 נחצב ככוך רגיל (0.5 מ' רוחב, 2 מ' אורך, 0.6 מ' גובה), ולאחר מכן הורחב כלפי דרום; דופןו הדרומית נבנתה אבני גוויל קטנות, מלוכדות בחומר מליטה אפרפר, לכדי חדר סגלגל (1.5 × 1.5 מ'). בחלקו הצפוני של החדר נחצבה שקעורית קטנה, שנמצא בה רסק עצמות שלא נבדק.

פתח הכניסה למערה נקבע מעל האצטבה הדרומית-מזרחית של חדר A, והוא נמצא תחום

איור 6. חדר איסוף הגלוסקמות (4) שבמערה מס' 4, מבט למזרח.

איור 7. גלוסקמה מס' 8 שבחדר 6 במערה מס' 4, מונחת על צדה ותוכנה מפורז.

איור 8. הכניסה לחדר C (8) במערה מס' 4, מבט לדרום.

הובילה לחלל גדול, עגול למחצה, שהיה למעשה מערה טבעית שחוצבי המערכת נתקלו בה בעת התקנת המערה. המערה הטבעית חוזקה בכנייה של אבני גוויל קטנות, מלוכדות בחומר מליטה אפרפר עם גריסי חציץ, במיוחד בחלקה הדרומי-מערבי. החלל נמצא מלא אדמת סחף ושפכים. פתח שני לחדר B הוא כאמור פתח הכניסה הדרומי-מערבי של המערה; הוא נאטם באבן פקק רבועה.

בפינתו הדרומית-מזרחית נחצב חדר סגלגל (מס' 5), שנמצאו בו שברי גלוסקמה אחת (מס' 7) ועצמות אדם. בחלק המערבי נבנתה אצטבה קטנה (מס' 7), וצמוד לה מצפון נחצב חדר נוסף (מס' 6), רבוע במתארו (2.0×1.5 מ'), שנמצאה בו גלוסקמה (מס' 8; איור 7) מונחת על צדה, בתוכה תפזורת עצמות אדם וסביבה רסק עצמות שמקורו בגלוסקמה.

אל חדר C נכנסו דרך מעבר חצוב (מס' 8; איור 8) שמשני צדיו אצטבות חצובות, האחת רחבה והשנייה צרה. כניסה רבועה הובילה למעין חדר מבואה קטן (מס' 9), שתקרתו קמורה, הנפתח לחדר C. חדר C מלבני (4.8×3.5 מ'), אך סביר שחציבתו לא נסתיימה, שכן בדרומו ובמזרחו ניכרים מקמרים בשלבי חציבה (מס' 10, 11). רצפתו היתה מכוסה בשבבי חציבה והוא היה ריק ממצא.

ממערב לחדר המבואה, בפינתו הצפונית-מערבית של חדר C, הותקן מקמר יוצא דופן (מס' 12; איור 9), הנשען על עמוד אבן חצוב בסלע; נראה שגם מקמר זה לא הושלם. משכב הקבורה שבו רחב ורדוד (2.3×1.5 מ'), ובקצהו המערבי הושארו

המקמרים (C) הבלתי גמור מרמזים על שימוש משני בה בתקופה הרומית המאוחרת או בתקופה הביזנטית. מערה זו מצטרפת למערה מס' 3 ול'קברי הנביאים' (אבני וזיסו תש"ס), שראשיתן בימי הבית השני, והמשך השימוש בהן בתקופה הביזנטית. מערכת קבורה זו יוצאת דופן בתוכניתה ובטיפוסי הכלים שנמצאו בה, שאינם אופייניים למכלולי הקבורה משלהי ימי הבית השני (בעיקר הפכית והפך), וכן בשמות שנמצאו על גבי הגלוסקמות (להלן), שהם חידוש במחקר האונומסטי של ימי הבית השני.

הגלוסקמות (טבלה 1)

במערה מס' 4 נמצאו תשע גלוסקמות: שתיים (מס' 7, 8) בחלל B, בחדרים 5 ו-6, ושבע (מס' 1-6, 9) בחלל A, בחדר איסוף הגלוסקמות. הגלוסקמות גולפו באבן גיר רכה, חלקן נצבעו בגוני אדום עד צהוב. שבע מהן עוטרו בחתך כפיסי ובחריטה בדגמים הנפוצים במערות ירושלים: ורדות, סכסכים ודגמים גיאומטריים וצמחיים. גלוסקמה מס' 2 (איור 10) עוטרה במרכזה, בין שתי ורדות המאכלסות עיגולים חד-מרכזיים, בדגם של שער מקושט (Rahmani 1994: motif 23). גלוסקמה מס' 7 (איור 11) מעוטרת בוורדות מרובות עלי כותרת, ואילו גלוסקמות מס' 3 (איור 12) ו-5 (איור 13) מעוטרות בוורדות הנתונות בעיגולים חד-מרכזיים וביניהן לולב (Rahmani 1994:50 ff, motif 120).

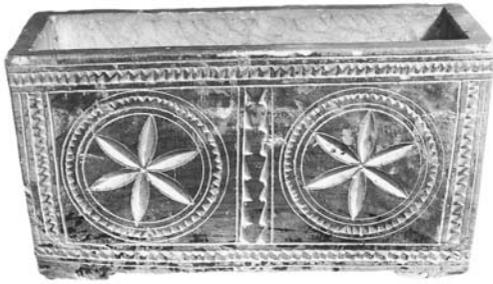
שלוש בליטות חצובות שנועדו לשמש כנראה כריות ראש. אפשר שזהו משכב ציבורי. אף שנראה שהמשכב לא הושלם, נמצאו בו מעט עצמות אדם. למערה מס' 4 תוכנית לא שגרתית, ששלובים בה מרכיבים מוכרים מקברי ירושלים, כגון כוכים, חדרוני אחסון וגלוסקמות, לצד מרכיבים יוצאי דופן, כאצטבה עם עמוד קטן-מידות וכמה כריות ראש במשכב אחד. המערה נשדדה בימי קדם, כעדות הגלוסקמות השבורות, הגלוסקמה הנוטה על צדה, העדר ממצא קטן ומספר הכלים המצומצם. השימוש בגלוסקמות, הממצא הקירמי המועט ותוכנית המערה מאפשרים לתארך את זמן השימוש בה לשלהי ימי הבית השני. פך הבישול וחדר

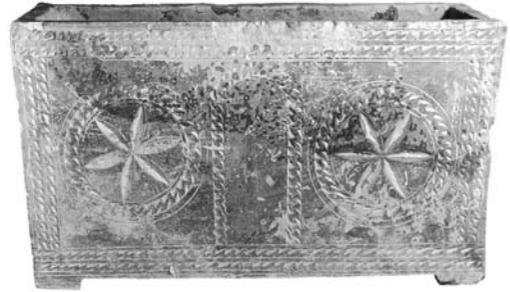
איור 9. מקמר 12 שבחדר C במערה מס' 4, מבט לצפון-מערב; בחזית—העמוד, וברקע — שלוש הכריות של המשכב הקיבוצי.

טבלה 1. הגלוסקמות ממערה מס' 4

מס' (חדר)	איור	מידות (ס"מ)			רגליים	עיטור	צבע	כתובות	חריטות
		אורך	רוחב	גובה					
(4) 1	-	69.5	27.0	32.0	+	-	-	-	
(4) 2	10	63.3	26.5	36.0	+	חזית	אדום	-	
(4) 3	12	52.5	25.0	30.5	-	חזית	צהוב	-	
(4) 4	15	63.0	28.5	34.0	-	חזית	חום	שושנה (דופן קצרה)	
(4) 5	13	46.5	19.5	25.0	+	חזית	חום	-	
(4) 6	18	57.5	26.0	35.0	-	חזית	חום	זר (דופן ארוכה) X (דופן קצרה)	
(5) 7	11	71.0	24.0	30.0	+	חזית	חום	-	
(6) 8	16	60.5	27.0	30.0	+	חזית	אדום	שרה (דופן ארוכה)	
(4) 9	17	61.5	27.5	36.0	+	-	-	לוי (דופן ארוכה)	
10	16	מכסה שטוח (שייך לגלוסקמה מס' 8)							
11	14	מכסה קמור							

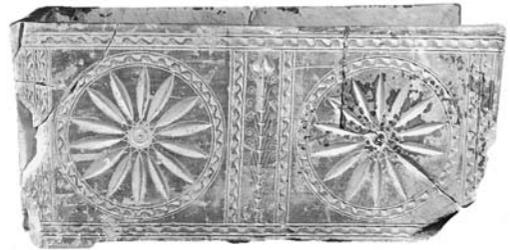
איור 13. הדופן המעוטרת של גלוסקמה מס' 5.

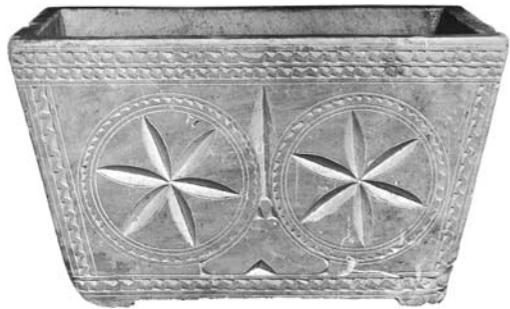
איור 10. הדופן המעוטרת של גלוסקמה מס' 2.

איור 14. המכסה הקמור שנמצא בחדר איסוף הגלוסקמות.

איור 11. הדופן המעוטרת של גלוסקמה מס' 7.

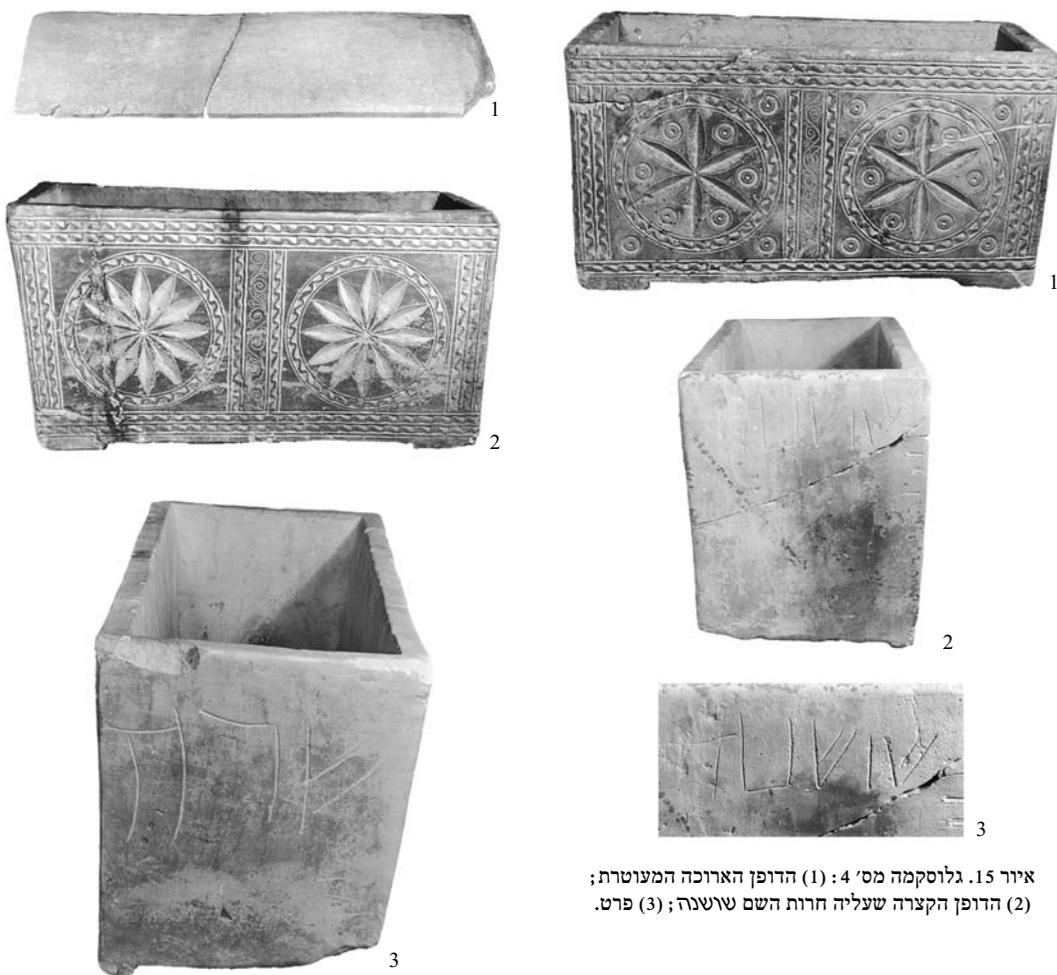
איור 12. הדופן המעוטרת של גלוסקמה מס' 3.

הכתובות על הגלוסקמות

גלוסקמה מס' 4. על חלקה העליון של הדופן הקצרה, סמוך לשפתה, חרות השם שושנה בכתב יהודי מרובע (איור 15). שם זה מוכר היטב מימי הבית השני, כיוון שהוא שמה של גיבורת חיבור חיצוני בשם זה, המופיע כתוספת לספר דניאל בתרגום השבעים של המקרא ליוונית. אולם, כיוון שספר שושנה מופיע בתרגום השבעים, אך מקורו העברי אינו בידינו, השם שושנה מוכר מתוך החיבור בצורתו היוונית בלבד Σουσάνα. מקור השם עשוי להיות אם כן פרח השושנה, הנזכר במקרא (למשל, שיר השירים ב: 1-2), או עיר הבירה שושן, בירת האימפריה הפרסית שאף שלטה בארץ בראשית ימי הבית השני, הנזכרת בעיקר במגילת אסתר (למשל אסתר א: 2).

מלבד הופעת השם בחיבור החיצוני שלעיל, הוא לא היה שם נפוץ בקרב היהודים בימי הבית השני, והעדויות לגביו מעטות. במקורות הספרותיים נזכרת שושנה בכרית החדשה, גם כן בכתב יווני — Σουσάνα (לוקס ח: 3). גם הממצא האפיגרפי מאכזב: בארץ נמצאה רק גלוסקמה אחת הנושאת את השם שושן (סוקניק תש"ב: 30). השם 'שושנה' בעברית באותיות ארמיות מרובעות מופיע בכתובת שנמצאה בצפון חצי האי ערב: אבשלון[ס] בר שושנה; באותיות אלו השתמשו יהודי שלהי העת העתיקה (הירשברג תשל"ה: 145-146), ולכן הכתובת מחצי האי ערב תוארכה למאות הא'—הב'

כמו כן נמצאו שני מכסים של גלוסקמות: אחד שטוח (איור 16 להלן), שנמצא לצד גלוסקמה מס' 8 ולה הוא שייך, ואחד, שנתגלה בפינת חדר הגלוסקמות, קמור (איור 14), ולא הוברר איזו גלוסקמה כיסה. בחזיתה הקצרה של גלוסקמה מס' 6 נפער חור, כנראה במהלך ייצורה; החור נסתם מבפנים באמצעות אבן קטנה וחומר מליטה (איור 18: 3, להלן). תיקון מסוג זה שכיח בגלוסקמות (Rahmani, 1994: 8).

איור 15. גלוסקמה מס' 4 : (1) הדופן הארוכה המעוטרת; (2) הדופן הקצרה שעליה חרות השם שוטנר; (3) פרט.

איור 16. גלוסקמה מס' 8 : (1) המכסה; (2) הדופן הארוכה המעוטרת; (3) הדופן הקצרה שעליה חרות השם שרה.

טבלה 2. ממצא העצמות בגלוסקמות ממערה מס' 4

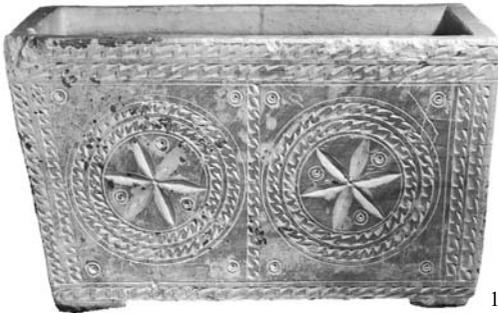
מס' גלוסקמה	מס' פרטים	מין	גיל
1	רסק עצמות	?	?
2	1	זכר	בוגר
3	1	זכר	30-40
4	1	?	25-35
6	רסק עצמות	?	?
7	1	?	20-30
8	1	?	60+
9	1	?	בוגר

לסה"נ. השם בכתובת זו מייצג אישה, ובכך ייחודה. נדיר בספרות שאנשים נקראים על שם אמותיהם, אם כי ישנם מקרים ספורים כאלה (Ilan 1992). בשל מצבן הדל של העצמות בגלוסקמה וזיהוי גיל הנפטר בלבד (טבלה 2), אין אפשרות לדעת אם הנקבר היה גבר ששם אימו נחרת על הדופן, או אישה שזהו שמה.

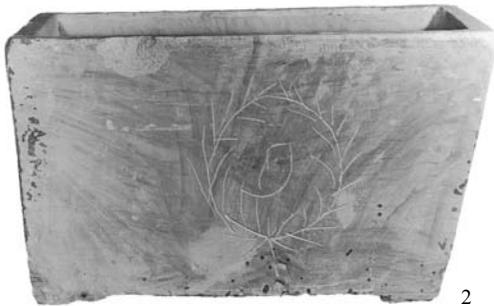
גלוסקמה מס' 8. במרכז הדופן הקצרה נחרת באותיות גדולות השם שרה (איור 16: 3). שם זה הוא מקראי — שמה של אשת אברהם ואם יצחק. כשם ספרותי הוא השתמר משלהי העת העתיקה רק בספר החיצוני טוביה, שם נושא הגיבור את קרובת משפחתו, שרה בת רגואל, לאחר תלאות רבות. חיבור זה השתמר רק ביוונית וכך גם שמה של הגיבורה — Σαρρα. השם היה נפוץ מאוד בתקופות היוונית והרומית בקרב נשים יהודיות בגולה, בעיקר במצרים ובקיריני, ונכתב ביוונית או

חריתות על גלוסקמה

גלוסקמה מס' 6. על חזיתה המעוטרת, בחלקה העליון, נחרת מבלי להתחשב בגילוף המוקפד וברשלנות הסימן X (איור 1: 18). על חזיתה השנייה של הגלוסקמה נחרת במרושל מעגל, אשר מהיקפו יוצאים מעין ענפים (איור 2: 18). במרכז הדגם מופיעה חריתה נוספת, לא ברורה, אולי אות. נראה שחריתה זו היא למעשה חיקוי של עיטור זר השכיח על גלוסקמות, אם כי הוא לרוב מעוצב בתבליט (Rahmani 1994: 49–48; Frey 1952: Nos. 942, 997, 1007, 1045, 1047, 1085, 1107, 1108, 1169).

1

2

3

איור 18. גלוסקמה מס' 6: (1, 2) הדפנות הארוכות מעוטרת בעיטור מעוצב ובחרות; (3) התיקון בדופן הקצרה.

בלטינית (Tcherikover, Fuks and Stern 1957–) 1964:1, Nos. 26, 42; 2, Nos. 171, 179, 180; 3, Nos. 378, 427; Lüderitz 1983: Nos. 10–12, 31, 43c, 46a; App. Nos. 4a, 19f Frey 1936: Nos. 74, 400, 499, 541; Noy 1993: (No. 445) ובמקומות נוספים בגולה המערבית היה השם שרה שכיח פחות, ובמספר המועט של המקרים שבהם הוא מופיע, הוא כתוב על פי רוב ביוונית (פורת וכשר תשנ"ט: 49–48; Rahmani 1994:95, 99; Frey 1952: Nos. 942, 997, 1007, 1045, 1047, 1085, 1107, 1108, 1169).

זו הגלוסקמה הראשונה הנושאת את השם שרה בכתב עברי הוזהה לזה של המקרא; בכל שאר המקומות שבהם מופיע השם שרה הוא נכתב בסמ"ך (סרה: Bagatti Frey 1952: No. 1222; Cotton and Yardeni 1997: No. 7; Porten and Yardeni 1999: No. 8:4; Naveh and Shaked 1993: No. 3 ביזנטיים מארץ ישראל מופיעות צורות השם 'שרה' ו'שאהרה' בשי"ן (Naveh and Shaked 1987: No. 11; 1993: Nos. 27, 28).

גלוסקמה מס' 9 נושאת בחזיתה את השם לוי באותיות רבועות גדולות (איור 17). 'לוי' המופיע בכתובת עשוי כמובן לרמז על ייחוסו השבטי של האדם שנקבר בגלוסקמה, אולם 'לוי' היה גם שם נפוץ ומקובל בימי הבית השני, למשל בספרות חז"ל (ר' לוי סתם, המרבה להופיע בתלמוד הירושלמי, למשל, ברכות א, ב ע"ג). השם לוי מופיע גם על כמה גלוסקמות (Rahmani 1994: No. 610; Figueras 1983: No. 6:422), ולכן ייתכן שזהו שם פרטי ולא תואר, שכן כך נהוג היה בדרך כלל לסמן את זהות המת על גלוסקמות.

איור 17. גלוסקמה מס' 9: הכתובת לוי המופיעה על הדופן הארוכה.

מסוף המאה הא' לפסה"נ עד לחורבן בשנת 70 לסה"נ (Hershkovitz 1986: Fig. 3:1-4).

פך בישול (סל 1001; תוכנית 2: מס' I) נמצא אף הוא על האצטבה הרחבה בחדר A. הכלי (איור 70:2) עשוי חרס חום-כתום עם גריסים לבנים. גופו אגסי ומצולע, הולך וצר כלפי מעלה, בסיסו שטוח ומעוגל, שפתו צבטה, ונותרו עליו סימני פיה. ידית משוכה מן השפה אל אמצע הכלי. לכלי לא נמצאו מקבילות ועל כן תיארוכו קשה; על סמך טיב החומר והעדרו ממכלולים של ימי הבית השני, נראה שיש לתארכו לתקופה הרומית המאוחרת או לראשית התקופה הביזנטית.

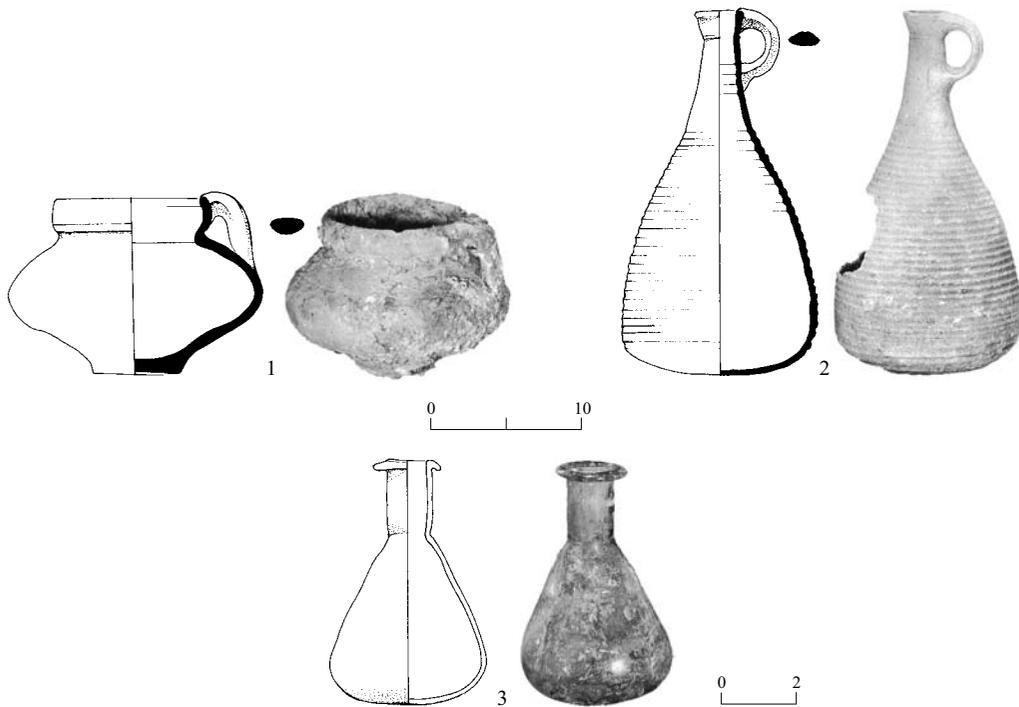
בקבוקון זכוכית תמים (סל 1003; תוכנית 2: מס' III; איור 19:3) נמצא על האצטבה הרחבה בחדר 8. לזכוכית גוון כחלחל. שפת הבקבוק מקופלת פנימה, צווארו קצר, וגופו אגסי עם כיווצים קלים/רדודים על הדופן. בסיסו עגול וגובהו כ-6 ס"מ. הכלי שכיח במערות קבורה מימי הבית השני (קלוניר תש"ם: 182-184, לוח 5, 4:30; Bagati and Milik

(Pls. 3:14r; 10:60r; 28:206l; 44:308r). אפשרות נוספת היא שזהו סמל, מעין אמבלמה המציינת אדם מסוים או משפחה, שזהותם אינה ידועה, ובמרכז אות — קיצור שמו של הנפטר. עיטור הזר מוכר גם מעולם המטבעות בני התקופה, ובדרך כלל הוא אטריבוט למשפחות מלוכה/כהונה (Meshorer 1982:63-65, 144).

כלי חרס והזכוכית

שלושת הכלים המוצגים להלן נאספו בעת תיעוד מערה מס' 4.

פכית חרס (סל 1002; תוכנית 2: מס' II) נמצאה על האצטבה הרחבה בחדר A. הכלי (איור 19:7) מתייחד במידתו הקטנה (גובה 4.5 ס"מ, רוחב 7 ס"מ). הוא עשוי חרס אדמדם עם גריסים לבנים, גופו כדורי ופחוס, פתחו רחב, בסיסו שטוח ומוגבה. ידית אנכית מחברת בין השפה הנוטה פנימה אל מרכז גוף הכלי. במצדה תוארך כלי דומה למאה הא' לסה"נ (Hershkovitz 1986:49, Fig. 3:4) ובירושלים נתגלו כלים דומים בשכבה שתוארכה

איור 19. הממצא ממערה מס' 4.

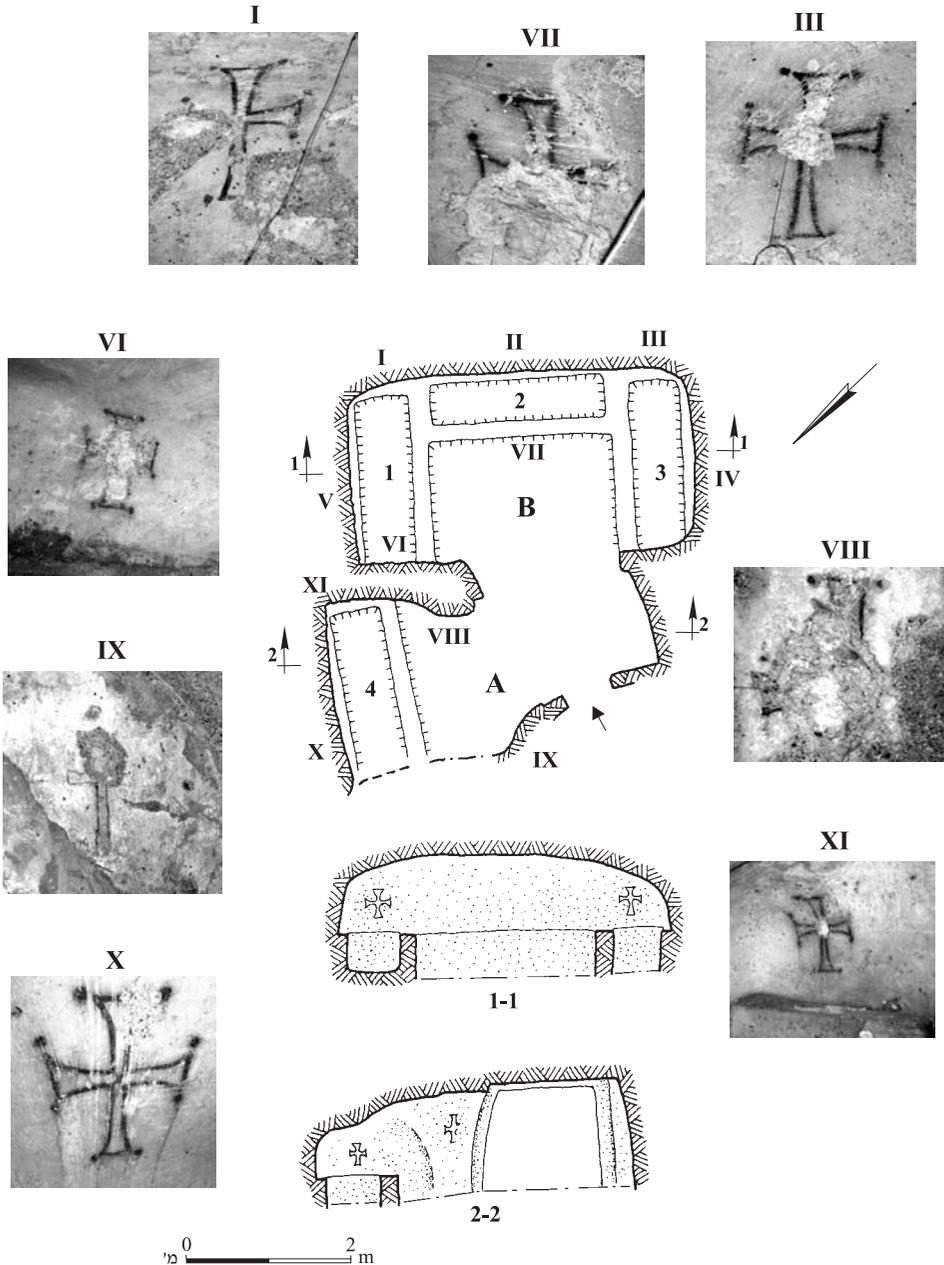
נותר רק תשליל של המתאר. החדר מלבני 1.3×1.7 מ', ובחזיתו ההרוסה נקבע פתח כניסה שרוחבו כ-0.6 מ'. בדופן המזרחית של חדר A נחצב פתח רחב וטרפזי (1.4 מ' רוחב, 1.6 מ' גובה), המוביל לחדר B. בחלקו הדרומי של חדר A הותקן מקמר עם שוקת קבורה אחת (מס' 4 : 2.0×0.6 מ', עומק 0.4 מ'). חדר B רבוע (2.2×1.5 מ', 1.6 מ' גובה), תקרתו קמורה ובדופנותיו נחצבו שלוש שקתות קבורה (מס' 1, 2, 3).

1958:142, Pl. 33:5) והוא תוארך למאה הא' לסה"נ (בר"ג תש"ל: 197-198).

התקופה הביזנטית

מערה 2 ('מערת הצלבנים')

מערת מקמרים ובה שני חדרי קבורה (A, B; תוכנית 3). חדר A נהרס ברובו על ידי כלי מכני, ומחלקו המערבי

תוכנית 3. מערה מס' 2: תוכנית וחתכים, כולל תצלומי הצלבנים שצוירו על הטיח ומיקומם במערה.

טבלה 3. עיטורי הצלבים הביזנטיים ממערה מס' 2 (ר' תוכנית 3)

מס'	מיקום במערה	אורך (ס"מ) הזרוע האופקית	רוחב (ס"מ) הזרוע האנכית	תיאור	הרס
I	ראש מזרחי משכב 1	38	28	קו מתאר אדום, בפנים צהוב	זרוע שמאלית
II	דופן מזרחית משכב 2	38	29	קו מתאר אדום	הרס מוחלט
III	ראש מזרחי משכב 3		28	קו מתאר אדום, בפנים צהוב	מרכז הצלב
IV	דופן דרומית משכב 3	37	25	קו מתאר באדום, בפנים צהוב	מחצית תחתונה
V	דופן צפונית משכב 1	35	22	קו מתאר אדום	מרכז הצלב
VI	ראש מערבי משכב 1	-	-	קו מתאר אדום	מרכז הצלב
VII	תקרת חדר B	36	25	קו מתאר אדום, בפנים צהוב	מחצית תחתונה
VIII	דופן מזרחית חדר A	-	-	קו מתאר אדום	מרכז הצלב ותחתיתו
IX	דופן מערבית חדר A	38	26	קו מתאר אדום כהה, בפנים אדום בהיר	מרכז הצלב
X	דופן צפונית משכב 4	38	26	קו מתאר אדום, בפנים צהוב-זהב	אין הרס
XI	ראש מזרחי משכב 4	28	16	קו מתאר אדום, בפנים ללא צבע	זרוע עליונה

על הדפנות הטוחות של חדר A, על תקרת חדר B ובקיר שמעל לשקתות ולצד שקתות הקבורה נמצאו מצוירים בפרסקו צלבים מסוגננים מטיפוס הצלב הביזנטי (שווה-זרועות עם קצוות מורחבים; טבלה 3; תוכנית 3). קווי המתאר של רוב הצלבים הם בצבע אדום, המילוי בצבע צהוב, ובקצות כל זרוע צוירו שתי נקודות בצבע אדום. רוב הצלבים נהרסו במכוון בזמן לא ידוע.

על סמך אדריכלות המערה — שיטת הקבורה במקמרים ועיטור הצלבים — היא תוארכה לתקופה הביזנטית. טיפוס זה של מערת שקתות שכיח בבתי הקברות הביזנטיים של ירושלים ושל בית גוברין (אבני תשנ"ז: 37–40). מערה זו ומערה מס' 3 שלעיל, יחד עם עשרות מערות שנחשפו על המורדות המערביים של הר הזיתים, הן חלק משדה הקבורה המזרחי של ירושלים בתקופה הביזנטית (אבני תשנ"ז: 343–370). עיטור צלבים או ציור צבעוני של סממנים נוצריים אחרים שכיחים במערות קבורה מתקופה זו, למשל שלוש המערות המעוטרות שבסביבה הקרובה של מערה מס' 2 (קלונר תשל"ה; Clermont-; Corbo 1965:71–74; Ganneau 1899:325).

איור 20. חדר B, מבט לדרום-מזרח.

1 : 0.6 × 2.0 מ', עומק 0.5 מ'; מס' 2 : 0.5 × 2.1 מ', עומק 0.6 מ'; מס' 3 : 0.6 × 2.0 מ', עומק 0.6 מ'; איור 20).

המערה נמצאה מלאה בסחף ובמילוי מודרני, ללא כל ממצא. דופנות המערה ותקרתה טויחו בטיח חום עם גריסי חרס וחצץ אבן, אולי בשל איכותו הירודה של הסלע שבו המערה חצובה, או בגין הרצון לעטרה בציורי קיר, שנשמרו בחלקם.

הערות

המדירות והשרטוטים נעשו בידי עמית ראם ומרק קונין, הצילום בידי צילה שגיב והמחברים, האנתרופולוגיה בידי ד"ר יוסי נגר, צילום הממצא בידי קלרה עמית, ציור הממצא בידי נוגה זאבי; תמר וינטר ויעל גורין-רוזן ייעצו בניתוח כלי הזכוכית.

³ תודה מיוחדת לפרופ' ל"י רחמני על הערותיו ועזרתו.

¹ מערה זו מוספרה לצורך הבהירות ובהתאמה למערות המתוארות במאמר זה. המערות המתוארות תועדו, אך לא נחפרו.

² התיעוד (הרשאה מס' A-3073) נערך בראשות עמית ראם וזובייר עדווי מטעם רשות העתיקות, בסיועם של ראפע אבר-ריא, החברה לפיתוח מזרח ירושלים וחברת האחים ברדריאן.

הפניות

הירשברג ח"ז תשל"ה. על הכתובות היהודיות החדשות במרחב הנבטים. ארץ-ישראל יב: 142–148.
פורת י' וכשר א' תשנ"ט. שרידים ארכיאולוגיים בג'ת: השמות בקבר 5. עתיקות 37: 1–78.
סוקניק א"ל תש"ב. מערת קברים יהודית ליד הכפר עיסאווה. קדם א: 29–31.
קלונר ע' תשל"ה. "מערת הציפורים" שבהר הזיתים. קרמוניות קלונר ע' תש"ם. קברים וקבורה בימי בית שני. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

אבני ג' תשנ"ז. בתי הקברות של ירושלים וביתי גוברין במאות ד'–ז' לסה"ג כדוגמא לבתי קברות עירוניים בארץ ישראל בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.
אבני ג' וזיסר ב' תש"ס. קברי הנביאים בהר הזיתים, בחינה מחודשת. בתוך א' פאוסט וא' ברוך. חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס החמישי. רמת גן, עמ' 117–127.
בר"ג ד' תשל"ל. כלי הזכוכית בארץ-ישראל בתקופה הרומית והביזנטית. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

Avni G. and Greenhut Z. 1996. *The Akeldama Tombs: Three Burial Caves in the Kidron Valley, Jerusalem* (IAA Reports 1). Jerusalem.
Bagatti P.B. and Milik J.T. 1958. *Gli scavi del "Dominus Flevit" (Monte Oliveto, Gerusalemme) I: La necropoli del periodo romano*. Jerusalem.
Clermont-Ganneau C. 1899. *Archaeological Researches in Palestine I*. London.
Corbo V.C. 1965. *Ricerca Archeologica al Monte degli Ulivi, Gerusalemme*. Jerusalem.
Cotton H.M. and Yardeni A. 1997. *Aramaic Hebrew and Greek Documentary Texts from Nahal Hever and Other Sites* (DJD 27). Oxford.
Figuera P. 1983. *Decorated Jewish Ossuaries*. Leiden.
Frey J.B. 1936. *Corpus Inscriptionum Judaicarum 1*. Rome.
Frey J.B. 1952. *Corpus Inscriptionum Judaicarum 2*. Rome.
Hershkovitz M. 1986. Miniature Ointment Vases from the Second Temple Period. *IEJ* 36:45–51.
Ilan T. 1992. "Men Born of Woman ..." (Job 14:1): The Phenomenon of Men Bearing Metronymes at the Time of Jesus. *Novum Testamentum* 34: 23–45.
Iliffe J.H. 1935. Cemeteries and a Monastery at the Y.M.C.A., Jerusalem. *QDAP* 4:70–80.

Lüderitz G. 1983. *Corpus Zeugnisse aus der Cyrenaika*. Wiesbaden.
Meshorer Y. 1982. *Ancient Jewish Coinage* (2 vols.). Dix Hills, NY.
Naveh J. and Shaked S. 1987. *Amulets and Magic Bowls: Aramaic Incantations of Late Antiquity*. Jerusalem.
Naveh J. and Shaked S. 1993. *Magic Spells and Formulae: Aramaic Incantations of Late Antiquity*. Jerusalem.
Noy D. 1993. *Jewish Inscriptions of Western Europe 2: The City of Rome*. Cambridge.
Porten B. and Yardeni A. 1999. *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt 4*. Jerusalem.
Prag K. 1994. Two Cemetery Plans from East Jerusalem. In I. Eshel and K. Prag eds. *Excavations by K.M. Kenyon in Jerusalem IV*. Oxford. Pp. 249–252.
Rahmani L.Y. 1994. *A Catalogue of Jewish Ossuaries in the Collections of the State of Israel*. Jerusalem.
Tcherikover V., Fuks A. and Stern M. 1957–1964. *Corpus Papyrorum Judaicarum* (3 vols.) Cambridge, Mass.

BURIAL CAVES FROM THE SECOND TEMPLE AND BYZANTINE PERIODS ON THE WESTERN SLOPE OF MOUNT OF OLIVES, JERUSALEM

AMIT RE'EM, ZUBAIR 'ADAWI AND TAL ILAN
(PP. 47*–59*)

Several burial caves were damaged on the western slope of Mount of Olives, near the Moriah Observatory (map ref. NIG 223100/631420, OIG 173100/131420; Fig. 1), Jerusalem. These caves were part of the city's necropolis during the Second Temple and Byzantine periods.

Late Second Temple Period

Cave 3 (Plan 1).— One side of a square burial chamber survived, including one *kokh* (D) in its southern wall and three *kokhim* (A–C) in its eastern wall. On the floor of *Kokh A* were human bones. A trough that was cut into the floor of the central *Kokh B* and sealed with rectangular stone slabs contained crushed human bones. On top of the sealing slabs in *Kokh B* were found ten iron nails (Fig. 2) and some wood fragments—all that remain of a wooden coffin. A trough was hewn into the floor of *Kokh C* and a ledge was created to support the stone sealing slabs (Figs. 3, 4). At a later stage, the trough served as a passage (width 0.7 m; height 1.1 m) leading to Chamber E. The arched entrance to Chamber E was blocked by a rectangular stone slab, beyond which several steps descended into the room. A cross was carved into the stone above the entrance arch. In the walls of Chamber E were fashioned three narrow *arcosolia* (Nos. 1–3; Fig 5), each containing a single burial bench. The northern bench (1) held one articulated human

skeleton, the southern bench (3) contained scant human bones, and the eastern bench (2) was found empty.

It seems that the cave was first built during the Second Temple period; however, since it exhibits characteristics that were observed in Cave 2 (below), it must have served also during the Byzantine period.

Cave 4 (Plan 2).— Cave 4 consists of three interconnected halls (A–C). There are two entrances: one in the southwestern wall of Hall B, and the second in the southeastern wall of Hall A. A bench was hewn into each of the long walls of Hall A. At the bottom of the southwestern bench are three *kokhim*, each containing scattered bones: *Kokh 1* seems to be unfinished, *Kokh 2* is a typical elongated loculus; *Kokh 3* began as a loculus but was later expanded to form a rounded chamber. On the southeast side of Hall A, beneath the stone-sealed entrance and the underlying bench, another entrance descends to Chamber 4. This chamber contained seven ossuaries (Nos. 1–6, 9; Fig. 6) piled in disarray, one atop the other.

A low, narrow corridor gives access to Hall B, which appears to be a natural cave whose sides were partially lined by fieldstone and mortar. Chamber 5, in the southern corner of Hall B, contained ossuary fragments (No. 7) and human bones; Chamber 6 in the north

contained Ossuary No. 8 (Fig. 7) and crushed human bones.

Hall C was entered from Hall A via a rock-hewn passage (8; Fig. 8) on both sides of which were benches. In the northwestern corner of the chamber is an *arcosolia*, its opening supported by a stone-cut pillar (12; Fig. 9). The wide burial bench features three carved ‘pillows’ at its western end. Despite a small cluster of human bones on the bench of *Arcosolium* 12, Hall C seems scarcely to have been used: all three *arcosolia* (10–12) appear to have been left in varying states of incompleteness. The plan of Cave 4 is unusual.

The ossuaries and scant pottery found within the cave point to its construction in the Second Temple period, with a later usage during the Byzantine period.

The Ossuaries: Nine ossuaries were uncovered in Cave 4. They were carved of soft limestone, and some were painted in red and yellow hues. Seven of the ossuaries were decorated in patterns well known from the Jerusalem area (Figs. 10–13, 15, 16, 18). Two ossuary lids were found: one flat (Fig. 16:1) and the other vaulted (Fig. 14).

Several of the ossuaries bore inscriptions. Ossuary No. 4 was inscribed with the name שׁוֹשָׁנָה (Shoshana) in square Jewish script (Fig. 15). This name was well known during the Second Temple period, Susanna being the eponymous heroine of one of the books of the Apocrypha, but its occurrence in inscriptions is rare. Ossuary No. 8 is inscribed with the name שָׂרָה (Sarah; Fig. 16). Other than the biblical Sarah, wife of Abraham and mother of Isaac, the name appears in the sources only once, in the Apocryphal book of Tobias. Although a common Jewish name in Greek and Roman times, especially in the Diaspora, it is relatively rare in Israel proper, this being the only ossuary that bears the Hebrew name in a form identical to the Biblical spelling. Ossuary No. 9 is inscribed with the name לֵוִי (Levi) in large, square letters (Fig. 17). This is a common name on Second-Temple-period ossuaries, and may denote either a personal appellation or a tribal association.

The upper part of Ossuary No. 6 is incised with the letter ‘X’ (Fig. 18:1); on its other side is a circle from which branches project (Fig. 18:2), probably depicting a wreath.

Pottery and Glass Finds: The finds in Cave 4 included a juglet (Fig. 19:1; Plan 2:II), dating from the end of the first century BCE to 70 CE, a cooking jug (Fig. 19:2; Plan 2:I) from the Late Roman or early Byzantine period, and a glass bottle (Fig. 19:3; Plan 2:III) dating to the first century CE.

The Byzantine Period

Cave 2 (‘Cave of the Crosses’).—An *arcosolia* cave with two chambers (A, B; Plan 3). The entrance can be discerned in the damaged facade to the west. Rectangular Chamber A was mostly destroyed; an *arcosolium* with a single burial trough was hewn in its southern wall. An opening in its eastern wall leads to Chamber B, in whose walls three burial troughs were cut (Fig. 20).

On the plastered walls of Chamber A, on the ceiling of Chamber B and on the walls above and near the burial troughs were frescoes of crosses of Byzantine type. The crosses were painted yellow and outlined in red; in some cases red dots marking the outer tips of the arms are discernible. Although the cave contained alluvium and modern fills, with no ancient finds, its plan and the crosses point to a date in the Byzantine period.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Plan 1. Cave 3, plan and sections.

Plan 2. Cave 4.

Plan 3. Cave 2, plan and sections, including the location of the painted crosses.

Fig. 1. Location map of the caves on the western slope of the Mount of Olives.

Fig. 2. Nails found in Cave 3, *Kokh* B.

Fig. 3. Cave 3, *Kokh* C sealed with stone slabs, looking east.

Fig. 4. Cave 3, *Kokh* C after removal of the sealing slabs, looking southeast; the sealing stone of the cave is *in situ*.

Fig. 5. Cave 3, Chamber E, the southern *Arcosolium* 3.

Fig. 6. Cave 4, Chamber 4, the ossuary storeroom, looking east.

Fig. 7. Cave 4, Chamber 6, Ossuary No. 8 on its side surrounded by its former contents.

Fig. 8. Cave 4, entrance to Chamber C (8), looking south.

Fig. 9. Cave 4, Chamber C, *Arcosolium* 12, looking northwest; in front, the column; in back, three 'pillows' of the bench.

Fig. 10. Ossuary No. 2.

Fig. 11. Ossuary No. 7.

Fig. 12. Ossuary No. 3.

Fig. 13. Ossuary No. 5.

Fig. 14. Vaulted ossuary lid.

Fig. 15. Ossuary No. 4.

Fig. 16. Ossuary No. 8.

Fig. 17. Ossuary No. 9.

Fig. 18. Ossuary No. 6.

Fig. 19. Finds from Cave 4.

Fig. 20. Cave 2, Chamber B, looking southeast.